

יוסי גמזו

עֶמֶק בְּלִילָה, עֶמֶק בִּירוּשָׁלַיִם

/ עשרה שערי עיר ושיר /
פרס אקו"ם לשירה ישראלית

לרגל הכרת ארה"ב באיחור של 70 שנה
בזכות מדינת ישראל על בירתה ההיסטורית

(א). אקדמות מלין

.1

צִנְחָן צִעִיר-לְשַׁעֲבֵר חוֹזֵר עִם לֵיל
אֶל עִיר-הַנֶּצֶחַ, נֶצַח בּוֹ שׁוֹכְנִים רְעִיו
שְׁשׁוּם מְלֶאֱךָ בּוֹ לֹא זְמַן לָהֶם שׁוּם אֵיל
כָּאֵז, לָאֵב וְלִיחִידוֹ אֲשֶׁר אֶהֱב
הָאִישׁ הַהוּא שְׁבִנְשָׂאוֹ יָדוֹ לְמַעֲלָה
בְּהַ נְשַׁלְפָה הַמְּאֻכָּלֶת לְהַכְחִיד
אֵף לֹא שַׁעֵר כִּי מֵאוֹתָהּ שַׁעָה וְהַלְאָה
שׁוֹב לֹא יִזְכּוּ יוֹרְשָׁיו, וְלוֹא לְדוֹר יָחִיד
בְּאוֹתוֹ נִסְ חֲדָפְעָמִי שֶׁל פְּטוֹר מְשַׁפָּךְ
כָּל הָאָדָם-אָדָם הַזֶּה, שְׁבוּ אֲבוֹת
אוֹמְרִים קֹדֵישׁ עַל יְלִדֵיהֶם וְלֹא לְהַפָּךְ
בְּעַקְדוֹת אֵינְסוֹפּוֹר, בְּהֵן, כְּבַעֲבוֹת
כְּרוּכִים נִהִי שָׁרָה וְנִהִי הָגֵר גַּם יַחַד,
כָּל זַעֲקוֹת הַשְּׁכוּלוֹת מְאֹז בְּטוֹחַ
אֲדָמַת-הָרִיב הַזֹּאת שְׁבָה מוֹרִישׁ הַפְּחָד,
פְּחָד יִצְחָק וְיִשְׁמַעֲאֵל, שְׁבוּ נִטְבָּח
אֵחַ בִּיָּדֵי אָח, אִם לְאוֹר יוֹם אוֹ בְּדָמֵי לַיִל
אֵת קְלָלַת הַמְּשַׁטְמָה שְׁאִין לָהּ אָח
וְאִין לָהּ קֵץ בְּעוֹד שְׁנֵיהֶם חוֹלְקִים בְּשָׁנִים
בְּמָקוֹם בְּאֵיל
רַק בְּתֵיל
וּבְסִבָּךְ.

וְהוּא זֹכֵר אֵת הַגְּבֻעָה וְהַתְּחַמְשֵׁת
וְאֵת הַמְּנוֹת רֵץ זִיג-זִג בְּחִפְרִירוֹת
וְאֵת רְגָעֵי הָאֵין-בְּרָרָה שֶׁל אוֹ שׁ, אוֹ שׁ
סוֹמְרִים בְּפְנֵי הַתִּילִים הָאֲפֹרוֹת
וְהוּא זֹכֵר בְּךָ כָּל סְמָטָה, יוֹשְׁלַיִם,
וְהוּא זֹכֵר בְּךָ אוֹר שֶׁל שַׁחַר שְׁאָדָם
וְאִיךָ הָרִי מוֹאֵב נִגְעוּ בּוֹ בְּשׁוּלִים
כְּמוֹ אֲצַבְעוֹת שֶׁל נְבוֹאָה טְבוּלוֹת בְּדָם

ואיך הואדי נהפך לגיא צלמות
והדממה קרסה כמין בגין קלפים
ולא אחד מנעריך שאהב את
יפניך ושמך נקצר באש הצלפים.

ואת הרים סביב סביב לך, עיר-הנצח,
ואת חרון דלוק-אש על ארץ עשנה,
זה שאחה בך את החתך והפצע
אשר בחר אותך לתשע-עשרה שנה
אך זה שלא אחה בך עד היום את פער
המשטמה מימי יצחק וישמעאל
ושיחזר בך ויכה בך על כל שער
באגרופי הפכחון של אור מהל,
צונן, רוצח אשליות, חושף מהות
אל אלוציו של קלסטרון מתנה דיוקן
להתיצב מול מראתה של הוהו
של מי אנחנו
ומדוע דוקא כאן.

2.

פעמוני חצות מכים אדוות נחשת
בדממת אגמי הלילה. אלמונים
כוכבי סיון וצעדיך. אל תכבש את
מבוכותיך. פסע, אין איש במפתנים.
תפלה לעני כי יעטף, נשוי מאשר,
עני ממעש,
מתשובות,
מפתרונים.
תפלה לאני כי יעטף אותו החשך
המגיפו מחוץ אבל פוקחו מפנים.

וזמן? חף מסימני-קריאה, מפשר,
מודאות, מאזימוטים, מצפנים
מתפענחים. לך בעל-פה, כעל המים, לפנים,
כדם עור בתוף מחזור דמן של סמטאות. הקשר

העז, הגורדי של חייך שאינך
אדון להם כי אם עבדם, רודף אתריך
ולא אתה אתריו. מי, מי אתה? פניך
אובדים ממך, בוגדים בך, בחשכה

שהיא בלה חידות: מנין? מה? לאן?
ולפני מי אתה עתיד לתן דין: איל? סבך? סבך-תיל?
עמק בלילה,
עמק בירושלים,
עמק מרחוב סלאח-א-דין עד סילוואן

עבור בשקט ממקש-נבחות-כלבים כבתוך תלמוד
ירושלמי סבוך-סגיות, כתג, כהערת-שולים.
אינך פתרון. אפה חידה החדה את ירושלים
שהיא חידה החדה את לילך, גלמוד

עמק בירק-באר-המי-והמנין,
עמק בגרון צעקתה
של האלמות.

(ב). שער הפרחים

.3

היה אביב בירושלים ובדם.
היה השוק. היה יסמין בנחירי-פרא.
היית עולה מן המדבר של צמאני לך, מקטרת
מור ולבונה מפל אבקת רוכל. מקדם

מדי נתת לי את כלך בסמטאות
צנת האבן הזקנה בצחרים
והבשר החם והצעיר עם ליל
אבל נורא לא מאחר מדי לבכי, להפתעות

ולצחוקים ענבלים. "בארד ! בארד !"
צעק יריד-ההבלים, נחר ממתיק
תמד-חרובים מקציף בכרק בזיכי-נחשת

מצטלצללים פטנבורין. מי שחרד
היה הלב, סחרחר מצבע. נבוך-אשר
פמגזמה-לא-תאמן, המתאמתת
יפה כל-כך ומזרחית כל-כך, להט.

היה אביב בירושלים.
היית את.

.4

כתלי-אזוב נדפו פסוקי שיר-השירים, כנענע,
עם איזה בשם של פסוקי "שלחן ערוך" ליוסף קארו.
אבקת רוכל שלשלמה — ראשי בשמים שלא נחקרו,
"אבקת רוכל" דלמן — דפוס שאלוניקי, התקנ"א.⁽¹⁾

אחר-כך ליפציג, התר"ט. פלפל השו"ת
כתוש עד דק, מבעיר עינים בכתב רש"י, אש חריפתא.
אלא שפאן — רוחות משועפאת, מסילואן, מליפתא
קוראות תגר על מקלעות פלפל השוק.

וְהָרוּכַל הַצּוֹעֵנִי, הַזְמֵן, הַזְמֵן,
סוֹכֵב הוֹלֵךְ בְּתַרְמִילוֹ עֲמוּס-הַנִּצָּח
כְּמוֹ הָעוֹלָם כְּלוֹ הוּא סוּק-אֶל-עֲטָרִין⁽²⁾
וְבוֹ בְּכִלֵּל אֶחָד, מְבִיךְ, לֹא יֵאֲמֵן:
נָרַד וְכִרְפָּם, קָנָה וְקִנְמוֹן וְקִצְח
וְצִלְכָּנִים, וּמוֹאֲזֵינִים נְחָרִים
מִ"גְּלִיקֵנְטָה" וְ"אֶל-אֶקְסָא" לִ"חֶרְבָּה".

וְאַנְחוֹת. אֲנַחוֹת עֲלֵבוֹן וְאַהֲבָה.

.5

תְּהוֹם-עוֹלָם: הַבְּרִסְקִי מוֹל הַבֶּשֶׂם.⁽³⁾
שֶׁלֶךְ בֶּשֶׂם, יִלְדָה שְׁלִי, רִדְף קָדִים וְרָעָה רוּחַ.
אֶבֶל לְחֵיף, הַמְזֻכְרָה לוֹ לְעוֹלָם לְחֵי-תַפּוּחַ
וְלְחֵי-תַפּוּחַ-חֵי, הַמְזֻכְרָה לוֹ אֶת לְחֵיף, הֵן סָם

צוֹרֵב וְחֵם שֶׁל גְּעֻגוּעַ-אֵין-הַכִּיל
אֶל מַחְצִיתוֹ הָאֲבוּדָה: עֲטָרִין וְזֹפֶת,
עוֹת אֵילִם מְאֻדְמִים, כְּנָף וְזִפְק
שֶׁל שְׁכוּיִים מְאֻנְקָלִים. שׁוּקֵי רְכִיל

בְּדַנְדוּנֵי אֶרְחוֹת נֶכֶר. תִּגְר. תוֹגֵר.
וְאַהֲלִים. וְאַהֲלוֹת. אֲטוֹן דְּמֶשֶׁק.
זְכוּכִית חֶבְרוֹן. תְּמָרֵי בְּצָרָה. שְׁטִיחֵי שִׁירֹז.

כָּל הַהוֹמָה וְהַמְרָשָׁרֵשׁ וְהַצּוֹעֵן וְהַנִּגָּר
וְהַנּוֹעֵץ שְׁנֵי בְּזִית וּבִשְׁסֶק
וּבְחֵיִים, בְּכֶשֶׁר-בְּשָׂרָם שֶׁהוּא שִׁירָה.

ג). שֶׁעַר שְׁכָם

.6

זְרִימַת קִשְׁתוֹת וְקִמְרוֹנוֹת. מַה צְעִירָה זְקֵנַת הָאָבֶן.
מִישֶׁהוּ חֵי כְּבָר, בְּמִקְוֵמֵנוּ, אֶת הַכֹּל, כְּמִקְדָּמָה:
קוֹנְטוֹ שֶׁל נִצָּח,
שֶׁעֲטָנֹז שֶׁל אֶהֱבָה וּמִשְׁטָמָה.
וּבְשֶׁעַר שְׁכָם קִפְצָה בְּתוֹ שֶׁל לְגִיוֹנֵר מוֹמֶת עַל חֶבֶל

מוֹל יְתוּמוֹ שֶׁל מְקֻלְעֵן-הַצְּנִינִים שֶׁלֹא זָכָה
לְרִאוֹת אֵיךְ בָּנוּ שְׁלוֹ, שְׁנָה אַחַר שְׁנָה, יוֹתֵר דּוֹמָה לוֹ
בְּעֵיר הַזֹּאת שֶׁלֹא חֶבְרָה יִחְדּוּ וּבְלִילוֹת הוֹמָה לוֹ
יִלֵּל הַנֶּאֱקָבָה עִם זְכוּרֹן טִבַּח תְּרַפ־ט שֶׁלֹא נִמְחָה

בְּדִיּוֹתֵינוּ חֲמוּצַת-דָּמִים שָׂרְגַע לֹא מִתְנַה
שׁוּם רְטִיט-מְלִים-יְפֹת אֶת כְּוִי שְׁבִתָּה-אֶל-עֲקָרִים.
לֹא רַק אֶת אֲשֶׁר הָאֱהָבָה לֹא יִכְבוּ מִיָּם רַבִּים
וְנִהְרֹת לֹא יִשְׁטֹפוּהָ,
גַּם אֶת זֹאת שֶׁל הַשְּׁטָנָה.

וְעַד הַיּוֹם, כְּמוֹ מוֹל שׁוֹעוֹת נְבוֹאָתוֹ שֶׁל יִרְמְיָהוּ
אֵין סִדְקֵי-הַכְּלֵת-הַתְּבוּנָה בֵּין עַנְיֵי-הַשְּׁחֹר נְבָעִים
וְעַד הַיּוֹם מְרִיץ אוֹתָנוּ עֲרוּנוֹ שֶׁל צְדָקְיָהוּ
רִיצַת אָמוּק
בְּתוֹךְ מַחְשָׁף עֲמֻק
שֶׁל מְעַרְת-עוֹעִים –

אֶת יִשְׁמַעֲאֵל וְאֶת יִצְחָק גַּם יְחַד, שְׂאִינָם זוֹכְרִים
כִּי מְאוֹתָן אֲבִי חוֹמוֹת עֲצָמָן
נִתְּן לְבָנוֹת גְּרִימָה.

.7

וּבְמַעֲרַת עוֹרוֹן-פְּתָדִיו-שֶׁל צְדָקְיָהוּ שְׁכַפְּאָנוּ
כְּמוֹ נְבִלְלוּ בְּנוֹ לְפִתְעַ הַנִּצְחֵי וְהַחֲלוּף
וּכְמוֹ שְׁכוּחִים, פְּקוּיָחֵי-כּוֹכִים לְקֶצֶב הַלְמִיּוֹת הַתֵּף
שֶׁבְעֵמְקוֹ שֶׁל הַשְּׁתוּק בְּהָר וּבְנוֹ כְּמוֹ שְׁמַעְנוּ

דְּבָרִים גּוֹאִים בְּנוֹ בְּשִׁקֵּט הַצְּעוּק, כְּבִנְיָמִיּוֹת
קְדוּמָה מְאֹד. פִּיךָ בְּתוֹךְ פִּי. שְׁנִינֵנוּ בְּפִיךָ
שֶׁל אֶפְלָה שֶׁפְּלָה רַחֵם, כְּלָה חֵיק. וְאַבּוֹקוֹת
מִתְעַתְּעוֹת עַל הַכְּתָלִים הַמְּטַטְּפִים בֵּין אוֹר וּפִיחַ

אֶת צְלָלֵינוּ הָאֵת, בְּקִטְקוֹמְבוֹת-סְמִיּוֹת-
רִיצַת-הַמְּלָךְ-אֶל-שְׁכוּלוֹ. וְאֶת נִלְחָצַת אֵלֵי רְפוֹת
כָּל-כֶּף חִפָּה מְזָה, כָּל-כֶּף לֹא אֲשַׁמָּה.

לְמָה דְּבַרְנוּ שָׁם בְּלַחֵשׁ?
מִי שָׁמַע?

.8

אֲנֵי בְּכַח, בְּנִיחוּחַ, עַל הָרִבֵּעַ
הַמוֹסְלָמִי וְהַנּוֹצְרִי, בְּכָל חֲמַת
תְּקִפָּה הָעֵז שֶׁל הַפְּלִיאָה פְּקוּחַת הַשֶּׁבֶף
הַמְּפְרִיחָה יוֹגֵי-מִבְּט
אֲחַת
אֲחַת

אֵל הַנִּכְר הַמְּתַבְּיַת הַזֶּה: רְחוּב אֵל-
א-דִין, רְחוּב בְּרִקוּק, רְחוּב הַקְּמֹרֹנִים,
רְחוּב רְמָאן, רְחוּב שְׂדָאד, רְחוּב רְסָאס
וּרְחוּב הַרְמָכִים וְעַרְבֵּסְקוֹת-כְּתָבַת

של הקסום, הצבעוני, הצועני,
מה שהבהב,
מה שצלצל,
מה שתסס:
רחוב הפרח האדום, סמטת הסהר,
רחוב הגיא, סראיה, מעלה התות

ורחוב סנט פטר, סנט הלנה, פרנסיס, פנסית הצער,
הערבוביה הזאת, השצרף, הלהיטות
להתנבא בשפת-בכל זו של חרשי-עצמם-לדעת,
לצעק תשובות רבות בגרון חידה אחת -

ועוד היום גדול
ועוד האור נחת.

(ד). שער יפו

.9

ובשער יפו נפרטו שנאות-עולם
לשלל ולוטות: פרנק, דינר ירדני, לירה,
שבאב מואדי ג'וז, פנדארג'ים⁽⁴⁾ מאל-בירה,
זוג אברכים מכולל ורשה, למולם

נזיר מפדואה, צלמים ואיקונין
בין מאספחות-ענבר⁽⁵⁾ נוגהות ומזוזות-כסף
ודת-לא-דת משמשנית, מרעבת, חמדנית, נוכסת
שהיא דתם של המוכרים והקונים

במלחמות-השם בפת ובדלועים,
מסעי-הצלב של הגבינות, פדי-החרס
או הגיהאד חמוץ-הדם של השישליק

שהם חמדת געגועיה הפלואים
של עיפת שוקי-הסיף-והחרב
ואטליזי-האמונות-והמשלים
אך נוראים לאין ערוף ולאין משלים.

.10

עיר שחברה או לא חברה לה עוד יתדיו?
מה שמגלד או מעמיד פנים של שקט
ובכף ידו, כאיש-קריות, שלושים השקל
של הבגידה, והאתגן, והכזב?

ומה אנתנו כפאן, לכל רוחות השוק,
בחלילי הסמטאות, בלבירינתוס
האבובי הזה? - "Are you from here, Sir? ..."- אנתה
מן ארשלים, תואג'ה? "... קלסטרון מחוק

בְּאִינְטֵרְפוֹל סְהוּרֵי שֶׁל חֻשְׁדוֹת.
סָבָא שְׁלֵי חָלָם מְפִינְסָק אֶת אֲבָנֵיהָ.
אָבָא – מְבִילֵו־רוּס. אָנִי – טְרוּף כָּל עוֹעֵי לֵאמֹרְבָנֵיהָ :
זְבַת קְהֵלֶת בֶּן דָּוִד. שְׂדָה. שְׂדוֹת.

וְהַזְנוֹת בְּגֶן-מְמִילָא, בְּלִילוֹת.
וּמְחַשְׁשׁוֹת-מוֹסְרָרָא. וְצַרְעוֹת-הָעֵנִי
קְלוּפוֹת הַשִּׁיחַ הַחֲרוּף, הַפְּנִתְרִי, בְּקֶטְמוֹנִים,
וְהַבְּצָלִים,
וְהַשּׁוּמִים,
וְהַתְּפִלוֹת.

.11

אִם יֵיעֲפוּ פְּנֵי שְׂרָקִיָּה מְסַחֲרַחֲרַת
אוּלֵי נִשְׁמַע, בְּרִפּוֹת הָרוּחַ, אִיךָ נִטְחָן
בְּטַחְנָה הָעֲזוּבָה שֶׁל מוֹנֵטִיפִיּוֹרִי
קִמַח-הַזְמַן הַמְּתַפְוֶרֶר וְהַשְּׂקוּף.

רַק בְּלִילוֹת – יֵשׁ וּרְפָאִים אוֹרְחִים בְּחָאן
הַעֲרִירֵי הַזֶּה. לִילִית וְסַמְאֵל. בֵּין הַתַּנִּים
חֶפֶץ שֶׁל בְּרִנָּר, ⁽⁶⁾ הַמְּשַׁנֵּעַ, נוֹבַח תְּקוּף
עוֹיֵת-נִכְפִים אֶל מוֹל כְּלָבוֹ שֶׁל יִצְחָק קוּמֶר. ⁽⁷⁾ שְׂרֵף-הָאֶרֶן

דְּבִיק כְּחֶלֶב-גֵּרוֹת-יֶאֱרָצִיט. גְּרַמְנִית
שֶׁל אֶלְזָה לְסֶקֶר-שִׁילֶר ⁽⁸⁾ בֵּין אוֹשֶׁם הַחַד וְהַנְּחַר
שֶׁל בְּרַקְנִים בִּימִין-מֹשֶׁה – "נֶאֱחָוִית" ⁽⁹⁾ חֲמִסִּינִית וּמְרַשְׂרֶשֶׁת –
וְגַלְלֵי עֲזִים, חֲבִיזָה ⁽¹⁰⁾ וְעֶשֶׂן. קַר, קוֹלוֹנֵי

אֲרִי הָאֶבֶן הַמְּכַנֵּף שֶׁל "גְּוִנְרֵלִי" ⁽¹¹⁾
בְּעוֹד בְּרַחוּב דִּימִיטְרִיוֹס תּוֹעָה, נוֹאֶשֶׁת
הַשּׁוֹלְמִית, ⁽¹²⁾
שְׂכוּרַת הַ"קֶּשֶׁר לְאֶחָד".

(ה). שְׁעַר צִיּוֹן

.12

גִּיא בֶּן-הַנּוֹם :
צְחוּקָךְ נוֹתֵר בִּימִין-מֹשֶׁה
כְּמִטְלִיּוֹת קְרוּעוֹת שֶׁל תְּכוּל, שֶׁל גַּעְגּוּעַ,
וְאֵלוֹ כָּאֵן – מְרַצִּין הַחַד וְאִין מַחְשָׁה
וְאִין מַחְסָה מִן הַשְּׂתִיקָה
שְׂשֶׁאגוּהָ

וְרִידֵי-הַשֵּׁשׁ הַהוֹמִים כְּמִיתָרִים.
עֲכָשׁוּ עוֹד לֹא, עֲכָשׁוּ עוֹד אֵיל-הָאוֹר נוֹגֵחַ
בְּלִי עֲקָדוֹת סְכִינִיּוֹת אֶת מוֹרְיָהּ
וְשִׁטֶּף-דָּם פְּנִימִי - הַלְלוּיָהּ מִמְּאָרְתָּהּ
שֶׁל זְכָרוֹנוֹת – עוֹדוֹ מִמְּתִיךְ בְּמִסְתָּרִים.

אֲכַל אַחַר, בְּהַשְׁלֵף דְּבָרִים מִנְדֹן, בְּדַעַף הָעֶרֶב
בְּלָבוֹשׁ שְׁנֵי עִם עֲדָנִים, כְּפָרְפוּרִיָּה,⁽⁶⁾
יִקְזוּ הַכֹּל – אֲשָׁא עֵינַי אֶל הַהָרִים
הַנְּבוֹאִיִּים,
חוֹלֵי הַתֵּן
וְהַיָּרֵחַ

זֶה יָבוֹא עָלֵינוּ מְכַשֶּׁף, סְהוֹר:
שָׂאוּ שְׁעָרִים רְאִשֵׁיכֶם וְהִנְשֵׂאוּ פִתְחֵי
עוֹלָם. זֶה הוּא, הֵלֵא נִתְפָּס הַזֶּה, זֶה הוּא –
מָה שֶׁנִּפְעָר,
מָה שֶׁשׁוֹתֵת,
מָה שֶׁבוֹכָה.

וְיָבוֹא מְלֶךְ הַכְּבוֹד בְּעֵנַן נְאוֹת,
אֲדַנִּי צְבָאוֹת, אֲבָא שָׁל כָּלֶם, וְיִרְאֶה: לֹא נִחְנוּ.
יֹתֵר מְדֵי כְבוֹד. יֹתֵר מְדֵי צְבָאוֹת.
יֹתֵר מְדֵי מְלָכִים. פְּחוֹת מְדֵי
אֲנַחְנוּ.

.13

וּמָה אֲנִי עוֹשֶׂה פֹה? מָה עוֹשֶׂה כָּאֵן אַתָּה?
יַחֲוֹר תוֹתֵב וּכְנַעֲנֵי שֶׁל בְּנֵי-בְלִי-שָׂרֵשׁ?
אֲזוּ לְמָה כָּל שִׁירַת סִפְרֹד
וְלֹא עֲשֵׂתָרֵת
גּוֹאֵה בִּי כְמוֹ בְּאֵר אֲרִטְזִית, בְּמוֹרֵד

רְחוֹב בֵּית-אֵל, רְחוֹב מְבוֹא-תֵּי-עוֹלָם:
כָּל הַפְּרִנְקִיסְטִים, כָּל הַשְּׁבִתָּאִים גַּם יַחַד,
כָּל כְּנֹרוֹת הָעֵינָה הַמְתִּיפְחֹת
בְּאֵיזָה בּוֹיָדְעִם אֶפְלוּלֵי שְׁבִי, נְכַלֶּם

מִהַחֲשָׁפוֹ לְשָׁנוֹת-מְאָה-כ"א אֵלֶּה
הָעִירְמוֹת לְאוֹר הַבֵּר, הַקּוֹצְנֵי:
לְעִזְאִזֵּל,
אֲנִי שֶׁל זֶה!
זֶה שֶׁל אֲנִי!
זֶה בְּנֵי הַנֶּם בְּסִגּוֹר דְּמִי, זֶה פִּינְסֵק בִּשְׁלֵג.

זֶה הַגָּאוֹן מוֹלֵלָנָא בֵּין בּוֹרוֹת פּוֹנָאר
וְהַרְמָב"ם בְּגִיּהֵנוּם-הַדָּם שֶׁל דְּכָאוּ
וְזֶה רְעֵי הַצְּעִירִים לְעַד, שְׁגָחוּ
עַל הַגְּבֻעָה וְהַתְּחַמְשֵׁת וְהִהָר.

וְזֶה הַפֶּמֶר וְהָרַב שֶׁל הַיְנָרִיף הַיְנָה
וְהַחֶבֶר וְהַפּוֹזֵר שֶׁל הָרִיחַ"ל
בְּקֶאֱרָאטָה נִצְחִי: צְלָבִים וּמִסְגָּדִים
מְעַקְמִים כְּבֵהֶן תְּלִמוּדֵי שֶׁל "הַיְנוּ
הַיְ", "מֵאֵי קָא מִשְׁמַע לָן?" וְדְרוּיִשִּׁים צְרוּדִים
לוֹקָטִים בְּשַׁעַר הָאֲשָׁפוֹת
פְּסוּקֵי שְׁלָל.

ו). שַׁעַר הָאֲשָׁפוֹת

.14

וְלֹה־שׁוֹמֵעַ לֹא יִנְעַם. כָּל הַלוֹהֶג: "הֲלֹא רַק אֶבֶן!"
נוֹשֵׂא בְּשִׁמְאֵל-חֲזֵהוּ אֶבֶן, לֹא יוֹתֵר.
וְהַזּוֹבְחֵי-אֶל-הַכֶּתֶלִים לֹא מֵר: "אֲבָנָה שְׁלֵה כּוֹאֲבַת
יֹתֵר מֵאֵם שְׁכוּלָה אַחַת – פֶּגֶן עוֹתֵר

לְאֵלִילִי-הָעֵץ וְאֵלִילִי-הָאֶבֶן.
שׁוּם אֶבְנִים אֵינֶן שׁוֹוֹת בְּנִצְנוּצוֹ
שֶׁל אֹר חַיִּיף צִנְחָן אֶחָד. שׁוּם שִׁיש־הָרִים. אֵף שׁוּם מְצַבֶּת
אֵינָה רַק כָּף-וְכָף-אֲמוֹת-סִידָן-וְצָר.

רַק אֲנָשִׁים, בְּשֵׁר וְדָם, שֶׁהֵם הַנְּזֹר
לְכָל יְפִיָּה שֶׁל הַבְּרִיאָה, הוֹוִים לְעַם
אֲבָל עַמִּים צְרִיכִים סְמִלִים בְּם נֶאֱחָזֶת
הַהִפְשָׁטָה בַּמוֹחֲשֵׁי, לֹא בַּמוֹעֵם

בְּעַרְפְּלֵי עֶרְטִילָאִין, וְלֹא בְּלֵי טַעַם
דְּבִרָה תּוֹרָה כְּלִשׁוֹן שִׁיחַם שֶׁל בְּנֵי אָדָם
וְאֶבְנִים, שִׁשְׁתִּיקְתָּן עֲזֵה כְרַעַם
גַּם הֵן דּוֹבְרוֹת סוֹפְסוֹף, הַדָּם שֶׁלֹּא נָדָם
שֶׁל זְכוּרֹנוֹת-קְדוּמִים עוֹלָה מֵהֶן כְּמֵהֶל
הַמְעַפִּיל מִשְׁרָשִׁיּו שֶׁל הָאֵילָן
אֶל צְמֻרְתּוֹ וְכָף זֹכָה אֲמָה לְשִׁמְעַ
כְּקוֹל מְאוֹב דְּמֻמוֹת שְׁאִין לְהַכִּילָן
בְּלֹא-אֲמוֹר וְהֵן אֲמוֹרוֹת, אֲמוֹרוֹת בְּכַח-
לֹא-יִשְׁעֵר אֶת הַנְּרָגֶשׁ וְהַנְּפָעַם,
זֶה הַהוֹפֵף אֶת הַנוֹכַח לְנִכּוּחַ
וְאִסְפְּסוּף-אֶקְרָאֵי – מַעֲרַב רַב לְעַם.

וּבְסִתִּירַת-הַכְּבִיכּוֹל הַזֹּאת נִלְחָצַת
פְּשָׁטְנוּתָם שֶׁל זֶה מוֹל זֶה כְּמוֹ אֶל הַקִּיר
– אוֹ אֶבְנִים אוֹ אֲנָשִׁים – וְכָאֵן בְּעֵצָם
צֵץ הַסְּבוּף וְהַמְרַכֵּב, וְהוּא מְזַכִּיר

שאבנים אמן הן חמר, אך הזכר
שאנשים זוכרים דרךן את עברם
מסביר מדוע זו מולדת ולא נגר
מאז דוד,
מאז משה,
מאז אברם.

ובין ילל צוהם של נביאי-המחץ
עובדי האבן, הקושאנים מן הפרת
עד השחור, חובשי קרני-ברזל-הרהב-והשחץ
כצדקיה בן-כנענה אשר חרת
עלי דגלו את הכבוש וה"אף שעל"
בו על חרבנו לעולם נחיה בדם
לבין רואינו כאן כנטע זר, כנוכחות נפשעת
שתעלם לה במאחר או במקדם,
העיר הזאת צופה בנו פקוחת עינים
הרבה יותר משעינינו מכשרות
לצפות באלף הפכה, בין האיל
ובין התיל ורואה שורות-שורות
של מלכיות ושל כובשים שעברוה
אף כי לא בה היה נטוע עברם
שלא ככסף אבותינו שזכרוה
שלוש פעמים ביום בכל ארצות פזורים
במלמלם בצקון תפלה על דל שפתים
את מאנטרת עם הנרדפים באין אשמה:
"אם אשכחך, אם אשכחך, ורושלים"
מבלי לשפח לא אותה ולא את שמה.

והיא זוכרת עד אחרון סדקי כתליה
את הר-הביית המצת והלוהב,
את רשעתה של משפת מתעלליה,
את החומס והרומס המזדאב

ואת עמקו של ההבדל המשתמע
שבין קלגס אנס וגס
ובין אוהב.

והיא קוראת בשם רבים ולא רק קמץ
לבני יצחק וישמעאל – שיום יבוא
בו ינתץ מתוך שלוב תבונה עם אמן
צינוק של סטיגמות פושטות רגל, בלבבו
של כל בן שם, אם בן ערב או אם בן עבר,
שלא קבעון המשטמה הדו-צדדית
ימנע מהם לחפר כל יום של שכול עוד קבר
ולא המשך שפיכות-הדם ההדדית
הוא שיביא סכסוך ממאיר זה לסיום
ויקהף כאן דו-איום לדו-קיום.

ואלו שם, על מרצפות-הדומיה
 הצוננות כטל, ורודות-וריד-השיש,
 משיל סאון השוק את סנדליו מול אבן-השתיקה
 שגבראה (מוכא ב"זהר" הקדוש) מאש, ממים

ורוח; זו - שפא מחמד הנביא, רחוף-מרחק
 על גב סוסו, הוא "אלבראק", (7) לפקד קדשה, ושעליה
 עקד, דומע, אברהים אבונא את אבנו, איסחק
 ובני דאוד וסולימאן אמרו תפלה מרגלותיה;

וסח סאון השוק לאבן הקדומה הזאת, שהיא
 ממש ההפך הגמור מעכשוו המצטוח
 בהמלות פריזת רוכליו, בקרקורי אימה ונהי
 של פרגיות צפוינות ללהב החלף, בצליל וריח

שהם כלם חיי-שעה, כלם הונה שוצף חיות
 מול סלע זה שבו החלה הבריאה כאור עם שחר⁽⁸⁾
 והוא כלו שתיקת חיי-עולם לוטים בנצחיות
 גבהות המיתוס ששרשו עפר אף אמירו בשחק,

לאמר: "סלאם עליי, צח'רת-אללה, סלע-אלהים!"
 וסחה היא: "סלאם עליי, רסול-אללה, שליח-אללה!"
 אבל כעת, כעת מאד, יונק רקיע בן-יומו
 משד כפת מסגד עומאר ושיד אל-אקצא, מעלה-מעלה,

"סורות"-קראן ניהוחיות כמר וקטרת-חלומות
 המתאדים, צרובי קדים, משם והלאה
 כמנרגילה שקופת אור שבה שוצפים ומבעבעים
 עבי חמסין של עצלתים ו"אינשאללה" -

שעל גבם נשאת תפלת כל איש שפוי הבא הלום
 שהשלום יהא ממש
 ולא חלום.

ז). שער הרחמים

וכנת-שמנים היו שמני-משחה של אור
 דורכים עצמם בגת גדולה אחת של בקר
 סמום מ"טריפ" של ארנים ועט לחבק את
 גוף מלבוא כפר-השלח עד לגהר

על תמתך בכנסית קבר-מרים,
 חף מצדקות, נזיר מנזירות, כמוני,
 בעוד שמיך הדמועים מקטרת האונגליונים,
 מן הבצלים הפרכוסלביים, מים-

המלח הצמא לך הם ראי שגיא-נהור
מול בדידותו האיסיית של נוף קומראן. כורע
תחת כבדם הגאולוגי של קורות ותולדות
בטרה סאנטה זאת, שבהק סגוריה

הקמצני בצל והנדיב בלהט
הומם אותי, אני לכוד בין הגדות
שבין אבחת המאכלת וחמרת סבין-האור
המשפדים ומאבדים אותי לדעת

בהטילם עלי פעל קשה מנשוא, ביד ברזל
את מורשתם של הנרדף והשעיר לעזאזל
ואת מריו שקץ ככלות אלפים שנות גיהנומו
בצביעותה של דת-החסד השופכת את דמו.

.17

והוא סקר אותם בקרב קצו, כי חש
בהתקדר עליו שמיו, בזקף החטא ראש:
את יהודה,
את יוחנן,
את שמעון-פטרס,
את הבוגד ואת שלוחיו של הכפוש.

והוא גנח: "אבא אבי, אבא אבי"
בגת-שמני, בירושלים-אין-שומע,
ירושלים ההרגת, כמו תמיד, את נביאיה
והסקלת את חזיה ככלבים.

והוא נלכד.
והם צלבוהו. "הן הרוח
היא חפצה, אמר, "והבשר רפה".
אבל פעם, 300 מטר, בסבוב, ברזל קרוע
סומר גלעד-הצנחנים את שמם הגא והיפה
של בני עמו שמאנו להיות, באש צולבת, כמו
אבות-אבות-אבותיהם
שחסידי צלבו ב ש מ ו.

.18

הרחמים, שצלמיהם נשאו לשוא את
שמם המענה והמעלל והחרוף.
האינקוויזיציות, גלגלי-שני-המנות,
בור המבצה
והמבעיר
והשרוף.

מסות-החסד, עלילות-הדם ללחן
ה"פאטר נוסטר" תחת צל כנפי פרוכיו
של בוטיצ'לי או של ג'וטו, צקון-הלחש
המתחסד בין משחטות מסעי-הצלב.

ותבצרות "אוטו-דא-פה" לצליל קאנונים:
"פסיון מתיאוס", רקוויאמים של קטיפה
בסי-במול של "צקלון ב". רך כלטיפה
מבט הפיטה החנון-אונגליוני,

בהדיחה, בזך עינים מוסבות
אושויץ-של-פית-חם
בהררי ס ב ו ן .

ח. שער האריות

.19

אנחנו כאן — שלא לנקש בפנכות-עצב
בכל חצרות בית-תמחוייו של העולם
לכך נזיד-האדישים של סאת חמלם
על ארבות הכבשנים. אנחנו רצף

שנשתבש בחשבונם. מי שסבלם,
חלייהם נשא ומכאובם גם יחד
מאז יותם ועזיהו — לא יפתח עוד
את שצרי-הרחמים,
תם ונשלם.

אבל אנחנו כאן גם על מנת שלא
להיות כבשם שנודאב, איוב טרוף-סבל
שכלי חמס מכרותיו, תפלצת הקל
שנתקין, דוד שנתגלית כלו.

לא קלנסיים? הודיים, לא דם ואש,
לא כפר קאסמים וקיביות של שצף,
לא כובשי כנען בסערה, רק כובשי יצור,
לא המגף הסרדיוטי והבוטש.

ולא פלחן הכדונים והחנית
המאליה את הכח הפרוע,
לא עוד חלום סלח-א-דיני גז ברוח,
לא עוד מלכות ירושלים צלבנית.

לא עד הפרת והחדקל, לא והב,
לא הגלעד בתרצות ברזל גויים,
לא לשם כך נפלו בנייה? רויים
בין בית-הספר לשוטרים והר-הבית:
הם, שחיינו עד עולם חבים להם
כל נשימה, כל הלם-לב, כל הרף-עין,
כל קרן-שמש, כל פסה של תכול-שמם
שהם עצמם כבר לא יזכו בלב תאב

לראות, ללעט במלוא ראות, בהתפעם
אותו צמאון-חיים בולימי שהאין
גזל מהם, מן העזים שבנערך;
שלעולם ישארו בנעוריהם.

(ט). השער הקדש

.20

לזכר אותם, את השתיקות השואגות מקבריהם
בהר-הלא-מנוחות, מבעד סגור-האבן;
את התוגה הנוראה שבעיני תומיהם
בימי-שנה, בין גת-שמנים ובין מצבת-
מוזיאון-רוקפלר; לזכר באגרופים קפוצים, בהם
אתה נשאר לנצח ילד לח-עינים;

לזכר אותם באש קרבות יום כפורים, שאין להם
לא כפורים, לא גמול, לא נחם, רק עוד בית
מתנה באות-הדם של מארת מכת-בכורות: פניהם
על גדות מצב-המזח ועל גדות הליל
או בעותיו של עז-הרוח המטרף, בהתאבדם
במצביו של החרמון, קפואי-זר-תיל,
נושאים מתחת לדסקית-זהוי, עם סימני סוג-דם
ועם מספר אישי
גם קצת
ירושלים.

לזכר את שער-אריות זה בו פרצו כגל נוחת
כל נחשוני פלוגת-החד אל תוככיך,
הם, ששלמו במחיר-דמים נורא ביום בו נתאחית
כמנתוח קיסרי, מחתכיך,
את החברך יחדו משני צדי הגבול שנשתספו
זה מעל – זה לתשע-עשרה שנות ריב וקרי
שעוד שנים רבות תנקפנה עד שיום בהיר ישאו
נבטי חסדו של הפיוס נצן ופרי.

לזכר את מה שלא היה בלוחמיך, לא תפלות
או צחצוחי-חרבות-כובש ונביאי-טרף
של ספסרי אדמות החר המפקעות, בהן נפלו
הם, ששנאו-מכל לשנא ולשלף חרב;
לזכר את כל ממהרי-שלל-חש-בז שבוך, ולוא
דמעת יתום ואלמנה
עודה נושרת.

לזכר את כל טבוחי נפצי הפגועים השטניים
בחוצותיך, כם רטשו חפים מפשע
על מזבחתם של יצרי-תפת וטמטום אימתניים
של הרואים עצמם שאהידים גומלי-ישע

שְׁבִמֹתֶם שְׁמוֹרוֹת לָהֶם שְׁבָעִים וּשְׁתַּיִם הַבְּתוּלוֹת
בְּנָאוֹת דָּשָׂאוֹ שֶׁל גֵּן-הָעֵדֶן הַגִּי'הֶאֱדִי
בְּעוֹד עַל אֶף כָּל מַס שְׁפָתַי אֲמוֹתֵיהֶם הַשְּׁכוּלוֹת
לְצוֹ-הַמֶּלֶךְ שֶׁל כָּל מוֹפְתֵי וּמִהֶאֱדִי⁹⁾
הֵן מְגִירוֹת הַרְחָק מִכָּל כְּזָבִי סְפוֹת-הָאֲבָלִים
מֵאֲחֹרָיו שֶׁל תְּרִיס מוֹגֵף אוֹתָן דְּמַעוֹת
בְּהֵן שׁוֹתֵת הָאֶסְפְּרָנְטוֹ הַזּוֹעֵק לְלֹא מְלִים
אֵת שְׁפַת שְׁכוּלָן הַמֵּר שֶׁל כָּל הָאֲמָהוֹת.

וְלֹא לְדַעַת עַד הַסּוֹף אֵת כָּל גִּימְטְרִיּוֹת עֲצָבָךְ,
אֵת חֲשׁוֹבֵי קֶצֶף שְׂאִין לוֹ קֶץ, אֵת פְּצָע
הַדְּמִדוּמִים עַל כְּנִסִּית סִנֵּט אֵן, קוֹלוֹ הַמְתַּאֲבָךְ
שֶׁל מוֹאֲזִין נִיחָר מִלֵּל, מוֹצֵץ, מוֹצֵץ עַד
לְשֵׁר-הַבְּכִי אֵת מוֹדוּלְצִיּוֹת סֶלְסוּלוֹ הַמְסֻתָּבָךְ
בֵּין תְּהִלֵּי תִקּוּן-תְּצוֹת, מִשְׁהַנְּצָה
מִקְרָן דְּרוֹם בְּתִי-מַחְסֵה לּוֹנָה שֶׁל אוֹר, שֶׁל אֵין-מַחְסֵה
לְמִשְׁף חֲסֻדָּה עַל בֵּית-חֲסֻדָּא, כִּיד עַל מִצַּח.

וְלֹא לְתַפֵּס
וְלֹא לְהַבִּינְךָ לְנִצַּח.

י. נְעִילָה

.21

לְשַׁפַּח, יְרוּשָׁלַיִם, לְשַׁפַּח —
יֹתֵר מְדֵי זְכוּרֹנוֹת מִמְּאִירִים, יֹתֵר מְדֵי יִסְגָּדֵךְ
וְיִסְקָדֵךְ. פְּחוֹת מְדֵי סְכוּי סְבִיר לְפָקֵךְ
עֵינִים לְמַעַט רִגַע, לֹא מִכָּאֵן וְעַד בְּכָלֵךְ
וְלֹא לְאַרְבָּעִים שָׁנָה שֶׁל וַתִּשְׁקֹט הָאָרֶץ
כִּי אִם גַּם לְפָחוֹת מִזֶּה, הַרְבֵּה פְּחוֹת, וְרַק
שְׁנַתְעוֹרֵר עִם בְּקָר לְמִרְאֵה שְׁמֵי תְכֵלֶת, הֵר, עֵץ
וְלֹא לְאוֹטוֹבוֹסִים מִתְּפַצְּחִים בִּיעֵף לְבָרֵךְ
סְמָאוֹן הַדִּינְמִיט שֶׁל מִשְׁטֵמָה שׁוֹחֲרֵת רִצַּח
וְכוֹנְנוֹת-סְפִיגָה שֶׁל בֵּין זְוֹעָה לְבֵין סִיוֹט,
תְּנִי לְנוּ קֶצֶת פְּחוֹת הַדֵּר הַרְוֵאִי, עִיר-הַנִּצַּח,
וּקְצַת יֹתֵר חֵי-שְׁעָה שֶׁל חֲסֵד-הַשְּׁפִיּוֹת.
לְשַׁפַּח, יְרוּשָׁלַיִם, לְשַׁפַּח —
שְׁמֵי רְאִיּוֹת חוֹתְכוֹת. עֲדוֹת נִסְבְּתִית שֶׁל תְּרוּלִים
בֵּין סְעִיפֵי-אֲשׁוּם כְּבָדִים שֶׁל אֲבָנִים, בְּלִי יְפוּי-כוֹחַ,
חֲנִינּוֹת-מִים
וְאֵלִיבֵי שֶׁל צִלְלִים.

לְשַׁפַּח, יְרוּשָׁלַיִם, לְשַׁפַּח —
אֲוִיר נְקִי מִהַשְּׁעָרוֹת וְאוֹר נְקִי מִרְחֻמִים.
לְהִיּוֹת נִבְעָר מִתּוֹלְדוֹת, חֵף מִדְּבָרֵי-יָמִים, לְפָקֵע
בֵּין מִסְדְּרֵי-זְהוּי שֶׁל שֵׁשׁ קָר וְאֲרָנִים חֲמִים
כְּאֲצֻטְרָבֵל, מֵרַב דְּמִמָּה צְלוּלָה וְעֵצֶר-מִתְקַ, כְּהַל
שֶׁל זְמַן אַחֵר, כְּחַל יֹתֵר. מְנַחְמִים. מְנַחְמִים.

לשפח, ירושלים, לשפח
איך עד היום, בהצטרף חרדת משב
משחזר חשד ממאיר את צפוני החח
המסתמרות
עם כל רשוש עובר ושב - - -

.22

עיר של חלום. לא כשם-תאר פרחוני, לא לנית-חן
אלא במלוא חמרת סיוט של עז ומרף
אשר הנדס אותה לרחב ולארף
בין ההזוי ובין הכלל-לא-יתכן.

עיר שעטנו, עיר ערבוביה אי-אפשרית
(השולמית, השונמית, מרים, מריה מגדלנה)
שבמחרו אתמול פרוע ייסדנה
ובאתמולו יציב דלתיה מחר-ריב.

עיר הנבואה האפילפטי, קצופת-ריר,
עיר דרוישית, פאטה-מורגאנית, מטרפת,
קרחה למלח רב של ים-דמעות, מחלפת
בין ביזנטינים, צלבנים, ערבים, עברים.

ג'נרל אלנבי. דוד. ג'מל פחה.
בולדווין. ארניה היבוס. פלאסר. טיטוס.
שיר השירים. הברית החדשה. איכה
והקראן. רב קוק. המופתי. פוטו-ליטו

של איזה לחץ אטמוספרי אין-הכיל
על דעתה ההמומה של ההיסטוריה
בין תדפיסי ארכאולוגית בליל אים
של מין מגור פנטסטי, מין פנטסמגוריה
ואפיפאניות-נס⁽¹⁰⁾ בתהום אימה וחיל.

עיר רדופת עבר, מובסת ונושעת
שפגומיה לנו פפר ופדיום.
פתח לנו שער טרם בוא נעילת שער
וחוס עלינו, אב רחום,
כי פנה יום - - -

הערות וביאורים:

1 - ר' יוסף קארו (1488-1575), מחבר ה"שולחן ערוך", פירסם בין השאר גם את ספר השו"ת
(שאלות ותשובות) "אבקת רוכל", ששמו שאול משיר השירים פרק ג', פסוק 6. ספר זה נדפס
תחילה בקהילת סלוניקי שביוון בשנת תקנ"א (1791) ומאוחר יותר – בלייפציג שבגרמניה,
בשנת תרי"ט (1859).

2 - סוק אל עטרין = (ערבית): שוק הבשמים בעיר העתיקה.

- 3 - "אשרי מי שאומנותו בפסם (בשם) ואוי לו מי שאומנותו בַּרְסָקִי" (בבא בתרא כא:).
- 4 - פְּנֵדָאָרְגִים = (") : סנדלרים.
- 5 - מאסבחות = (") : מחרוזות-תפילה, שחרוזהין עשויים בדרך כלל מענבר.
- 6 - יחזקאל חפץ = גיבור ספרו של י. ח. ברנר, "שכול וכשלוך".
- 7 - כלבו של יצחק קומר = שני גיבורי ספרו של ש"י עגנון "תמול שלשום".
- 8 - אלזה לסקר-שילר = המשוררת היהודיה, מגדולי השירה הגרמנית, שחיתה בירושלים בדלות נוראה.
- 9 - "נְאֻחִיָּת" = (ערבית): הלשון הערבית הבלתי-ספרותית, המדוברת בפי ערביי ארץ-ישראל.
- 10 - חֶבְיָזָה = (") : חֶלְמִית: צמח-בר נפוץ שפריו משמש למאכל. היה מבוקש ביותר בימי מצוקת המזון של ירושלים העברית בעת שהיתה נצורה ע"י הלגיון הערבי הירדני.
- 11 - ארי-האבן המכונף של ג'נראלי – תבליט האריה בעל הכנפיים בכרכוב בניין חברת הביטוח האיטלקית "ג'נראלי" לשעבר בירושלים.
- 12 - השולמית = דמות ירושלמית תמהונית, שנודעה בחוצותיה של ירושלים עד תחילת שנות ה-50 למאה שעברה, בשל דרשותיה בפני עוברים ושבים, על קשר מיסטי, חשמלי כביכול, שבין הדוברת, ששמה היה שולמית, ובין שלמה המלך; קשר שפָּנָה בפיה בשם "קשר לאחד".
- 13 - פְּרָפוּרָה = מלפוש מפואר בצבע ארגמן.
- 14 - מסגד עומר, המכונה גם "כיפת הסלע" (בערבית: "קובת-א-צאח'רה") קרוי כך על שום הסלע הגדול שבתוכו, הלא היא "אבן השתיה" (תשתית) שבמסורת היהודית. על פי המסורת המוסלמית המתייחסת ל"סורת מסע הלילה" ("סורת אל-אַסְאָא") שבקוראן, הועף הנביא מוחמד על גב סוסו "אל-בוראק" (הברק) אל המסגד אשר בקצה (אל-אקצא). התביעה המוסלמית על הר-הבית מבוססת על הפירוש הרואה במסגד כיפת-הסלע הירושלמי את אותו מסגד. מאידך גיסא, טוענים ההיסטוריונים המוסלמיים אל-נאיקידי ואל-אזרקי כי הכוונה היא למסגד המרוחק רק 10 מילין מאבן הפעפה בּמֶכָה.
- 15 - במסכת יומא נד, ב שבתלמוד הבבלי ובמסכת יומא ה, ד שבתלמוד הירושלמי נֶאָמַר על כך: "אבן ירה הקב"ה בַּיָּם, וממנה נִשְׁתַּת (נוסד) העולם".
- 16 - מהאדי = (בערבית: מדריך מטעם האלוהים): כינוי למשיח לפי האיסלאם, מי שמכריז על עצמו כמהאדי (למשל, מנהיג המרד בסודאן ב-1884).
- 17 - אָפִיפָּנָה (לטינית): התגלות על-טבעית.